Akademik Araştırmalar Dergisi, (Journal of Academic Studies), Mayıs-Temmuz 2004, yıl 6, sayı 21, s.79-91.

TÜRK ATASÖZLERİ ÜZERİNE SENTAKTİK BİR İNCELEME

(A syntactic study on Turkish proverbs)

Dr. Mustafa Altun[*]

1. Giriş

Atasözleri, uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş kalıplaşmış ifadelerdir[1]. Çoğunlukla bir cümle biçiminde oluşarak bir yargı anlatan, kimi zaman ölçü ve uyakla, söyleyiş açısından daha etkili olmaya yönelen atasözleri[2], fıkraya benzer fakat konuşma sırasında yeri gelmeden söylenemez. Atasözlerinin "düz konuşmadaki bazı söz kalıplarından farkları, onların birtakım ayırıcı nitelikte biçim ve içerik özelliklerindendir: kısalık, kesinlik, anlatımdaki aydınlık ve kuruluk gibi..."[3]

Atasözleri halk edebiyatının öteki türlerinde (örneğin şiir, masal, tekerleme ve bilmecede) rastladığımız renklilik, çok anlamlılık, kaypaklık, kelime cambazlıkları vb. anlatım ve üslûp oyunlarından kaçınır.[4]

Yukarıda verilen tanımlara rağmen atasözlerinin sınıflandırılması sırasında kimi kaynaklarda farklı yapıda atasözlerinin tasnif edildiği görülür. Kesin yargı bildirmeyen deyim ya da kalıplaşmış söz grubu niteliğindeki kelime gruplarının (zülf-i yâr, akıntıya kürek çekmek vb.) , din kaynaklı âyet ve hadislerin (Yarın ölecekmiş gibi ibadet et, hiç ölmeyecekmiş gibi çalış; Veren el alan elden üstündür. [Hadis].), kime ait olduğu bilinen özdeyişlerin (Malı az olan değil, istekleri çok olan insan fakirdir.[Seneca]) atasözleri başlığı altında tasnife alındığına rastlanılmaktadır. Bu konuda Ömer Asım Aksoy kendisinden öncekilerin tasnif hatalarını sıralamak suretiyle eleştirilerini ortaya koymuştur[5]. Ancak o da bu eleştirileri yaparken benzer bir hataya düşmüş gibidir[6].

---

[*] Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü

[1] **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, 1988, 8. Baskı, s. 155.

[2] Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim**, TDK, Ankara, 1990, III., s.40.

[3] Pertev Naili Boratav, **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988, s.118.

[4] Pertev Naili Boratav, aynı eser, s. 118.

[5] Ömer Asım Aksoy, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I**, İnkılâp "Kitabevi, İstanbul, 1993, 7. baskı, s.56-101.

[6] Ömer Asım Aksoy da öncekileri kuralsızlıkla, tutarsızlıkla eleştirmesine rağmen "kuralla belirtilemez" bir havadan bahsederek bir anlamda atasözlerinin tasnifini kişilerin insafına bırakmaktadır: Ömer Asım Aksoy, aynı eser, s.102

"Atasözlerinde ve deyimlerde, saydığımız niteliklerden, verdiğimiz kesin ölçülerden başka kuralla belirtilemez bir hava, bir deyiş güzelliği ve soyluluğu vardır. Bu havadan, bu güzellik ve

Atasözlerinin Türk dili tarihi içindeki seyrine bakılırsa, şu adlarla karşılandığını görürüz: Göktürk ve Uygur dilinde "**sav**", Hakaniye dilinde Arapçanın tesiri ile "**mesel**", Oğuz sahasında "**mesel, durûb-ı emsâl, darb-ı mesel, atalar sözü, ata sözü**", Yakutçada "**xohono**" Tobollarda "**takmak**", Altayca Tuvacada "**ülgerocak**", Sagaylarda "**takpak**", Kaşlarda, Kızıllarda, Koybollarda "**söpsek**", Çuvaşlarda "**comak, oranlama, samah**", Kazancada "**eski söz**", Kırımcada "**kartlar sözü, hikmet**" Doğu Türkistan'dan Kırım'a uzanan sahada "**makal**", Doğu Türkistan'da "**tabma, ulular sözü**", Kerkük ağzında "**darb-ı kelâm, emshal, cümle-i hikemiyye, deme, deyişet, eskiler sözü**", Anadolu ağızlarında "**deyişet, ozanlama**".[7]

3. Atasözlerinde Sentaktik Yapı

Sentaktik incelemelerin ana konusu cümledir. Cümle genellikle en az bir yüklemden oluşan ve yargı bildiren kelimeler dizisi olarak tanımlanır. Ancak kelimeler çoğunlukla daha küçük yapılar halinde bir araya gelerek üst yapıyı oluştururlar. Bu küçük yapılara kelime grupları adı verilir. Atasözleri, kimi tasniflerde yargı bildirmeyen ve yüklemi olmayan örneklere rastlansa da[8], çoğunlukla cümlelerden oluşur.

Buna rağmen Türk atasözleri ile ilgili yaptığımız bibliyografik ön çalışmada sentaktik açıdan az sayıda çalışmanın yapıldığı tespit edilmiştir[9]. Bu çalışmaların ya yüzeysel bir inceleme olduğu ya da sentaktik alanın sadece belirli bir alanı üzerine kurulduğu söylenebilir. Bu durum atasözleri üzerine çalışanların çoğunluğunun halkbilimci ya da edebiyat incelemecisi olmasına bağlanabilir. Bu sebeple kitap ya da makalelerin büyük bir kısmını halk ağzından ya da metinlerden derlemeler oluşturmaktadır.

Atasözlerini cümle yapıları yönünden inceleyenler, derin bir tasnife ve çözümlemeye gitmeksizin belirgin özellikleri vermekle yetinmişlerdir. Taradığımız incelemeler içinde

---

*soyluluktan yoksun olan sözler, kurallara, ölçülere uygun görünseler de gerçek atasözü ve deyim değildirler. Gerçek olanlarla olmayanları ayırt edebilmek için onlarla çok uğraşmak, yoğrulup kaynaşmak, onların büyülü inceliklerini sezecek bir "**sağduyu**" kazanmış olmak gerekir."*

[7] Bkz. Aydın, Oy**,** " Atasözü", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, IV, s.44 ve Şükrü Elçin, **Türk Halk Edebiyatına Giriş**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1986, s.623-624.

[8] *Nerde ana, orda çocuk; Önce can, sonra canan; Ata arpa, yiğide pilav; Aş tuz ile, tuz oran ile; Yağmur yel ile, düğün el ile.*

[9] 1. Burdurlu, İbrahim Zeki, "Atasözlerimizin Cümle Yapıları", **Türk Dili**, XVI, 187 (Nisan 1967), 508-513.

2. Burdurlu, İbrahim Zeki, "Atasözlerimizin Cümle Yapıları", **Türk Dili**, XVI, 188 (Mayıs 1967), 629-634.

3. Aydın Oy, **Tarih Boyunca Türk Atasözleri**, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1972, s.91-96.

4. Uzun, Nadir Engin, Atasözlerinin Kısalığı ve Dilbilimsel Eksilti Sorunu", **AÜ Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Ankara, 1990, say 33, s.141-150.

(İlk iki makale ile ilgili olarak Aydın Oy, 3. kaynak olarak gösterdiğimiz kitabında yetkin bir tasnifin olmadığından yakınmaktadır.)

yüzeysel ancak derli toplu bir tasnif olması bakımından Aydın Oy'un tasnifini alıntılamayı uygun gördük[10]:

Aydın Oy cümle yapıları yönünden atasözlerini yedi ana grupta toplamıştır[11]:

1. Ayrı ayrı basit cümleli iki atasözü arka arkaya sıralanmış, iki cümleli tek bir atasözü olmuştur:
   Bekar gözü ile kız alma, gece gözü ile bez alma.
2. Tek bir fiille bittiği, bir basit cümle imiş gibi göründüğü halde gizli sıra cümle diye adlandırabileceğimiz karakterde olan atasözlerimiz vardır:
   Abdal tekkede, hacı Mekke'de bulunur.
3. Birinci cümlelerin fiilleri korunarak ikinci cümlelerin fiilleri atılmış, bir çeşit devrik sıra cümleler meydana gelmiştir:
   Açın amanı olmaz, tokun imanı.
4. Bir yanı olumlu, bir yanı olumsuz iki yarı basit cümle, yanyana gelerek sıra cümleli bir atasözünü meydana getirmiştir:
   Acıyan uyumuş, acıkan uyumamış.
5. Bir yanı asıl yargıyı yüklenen, diğer yanı onu pekiştiren veya açıklayan, yahut birinin devamı olan cümlelerden oluşan sıralı cümleli atasözlerimiz vardır:
   Aç ile arkadaş olma, yemem der de sömürür.
6. Tam bir sıralama yolu ile ayrı ayrı basit cümlelerden oluşan sıra cümleli atasözleri:
   Aç koyma hırsız edersin, çok söyleme arsız edersin.
7. Sayıca az olmakla birlikte bir takım atasözlerimiz de soru cümleleriyle kurulmuştur:
   Buğday ekmeğin yoksa buğday dilin de mi yok?

Aydın Oy'un tasnifi kendi içinde tutarlı olmakla birlikte dilbilgisi bağlamında yeterli görülmemektedir. Biz, yapı bakımından cümle tasnifini bu bağlam içinde ele almaya ve atasözlerini sınıflandırmaya çalıştık. Atasözü örneklerini Metin Yurtbaşı'nın "Sınıflandırılmış Türk Atasözleri" kitabından aldık[12].

Yapılarına göre cümle tasnifinde 1997-1998 öğretim yılında Prof. Dr. Muhammet Yelten tarafından verilen Türkiye Türkçesinde Cümle Türleri adlı doktora dersinde değişik dilbilgisi kitaplarını, cümle yapılarını ele alışları bakımından karşılaştırmak suretiyle ortaya çıkardığımız tasnifi esas kabul ettik[13]. Tasnifimizde bu karşılaştırmaları da göz önüne alarak taradığımız dilbilgisi kitaplarındaki farklılıkları vermeye çalıştık.

---

[10] Bu konuda oldukça iddialı görülen Ömer Asım Aksoy'un kitabındaki incelemenin bu yönden eksik olduğunu söylemek gerekir. Aksoy, belirli bir sıra numarası vermeksizin ve ayrı bölüm ayırmaksızın "Eksiltili Atasözleri" ve "Atasözlerinde Devrik Cümle" başlıkları altında birer cümlelik açıklamanın ardından atasözleri örneklerini sıralamıştır.
Ömer Asım Aksoy, aynı eser, s.26-27.

[11] Aydın Oy, **Tarih Boyunca Türk Atasözleri**, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1972, s.91-96.

[12] Metin Yurtbaşı, **Sınıflandırılmış Türk Atasözleri**, Özdemir Yayıncılık, Ankara, 1994.

[13] Bu karşılaştırma çalışmasında Muharrem Ergin, Tahsin Banguoğlu, Tahir Nejat Gencan, Hikmet Dizdaroğlu, ve Kaya Bilgegil'in dilbilgisi kitapları incelenmiştir.

3.1. Basit Cümle

Basit cümle, tek yargılı ve tek yüklemli cümle olarak tanımlanır. Taradığımız hemen bütün dilbilgisi kitapları farklı terimler kullanmakla birlikte benzer bir tanımda buluşmaktadırlar: Muharrem Ergin[14], Tahsin Banguoğlu[15] ve Kaya Bilgegil'de[16] "basit cümle", Hikmet Dizdaroğlu[17], Vecihe Hatipoğlu[18] ve Fuat Bozkurt'ta[19] "yalın tümce", Tahir Nejat Gencan'da[20] "yalınç tümce" terimleri kullanılmaktadır.

Yukarıdaki tanıma uygun atasözü örneklerinde genellikle kısa ve özlü ifadelere rastlanır. Yasaklayıcı, ikaz edici örnekler genellikle bu yapıda ifade edilir.

İş insanın aynasıdır.

Hırlamanın ölüme faydası yok.

Yokluk taştan katıdır.

Dostun düşmanlarından çok olsun.

İki emini bir yemin aralar.

Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır.

Yanşağın belini sağır büker.

Tencere kapağıyla kaynar.

El oğlu adamı gözüyle yer.

Her ağaca dayanılmaz.

Mürai sözüne kanma.

Mezar taşı ile övünülmez.

Üzüm çöpsüz olmaz.

Nezaket para ile satılmaz.

El uzatılan yere dil uzatılmaz.

Yol sormakla bulunur.

3.2. Birleşik Cümle

Birleşik cümle birden fazla yüklemi ve yargıyı kapsayan cümle yapılarına verilen addır. Dilciler arasında bu konuda ihtilaf vardır. Mesela Muharrem Ergin, şartlı birleşik cümle ile ki'li birleşik cümle, buna ilave olarak da iç içe birleşik cümleden bahsederek aşağıda sıralayacağımız "girişik birleşik cümle" tasnifini kabul etmemektedir[21]. Hikmet Dizdaroğlu ise "bileşik tümce" adı altında girişik tümce, kaynaşık tümce, koşul tümcesi ilgi tümcesi ve katmerli bileşik tümce olmak üzere olarak beş cümle yapısından bahseder[22]. Vecihe Hatipoğlu birleşik tümceyi "bağlaçlı, dilekli, koşullu, ilgeçli, olumsuzluk koşaçlı, sorulu, ikilemeli ve

---

[14] Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1985, 15. Baskı., s. 404.
[15] Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, TDK, Ankara, 1986, 2. Baskı, s.523-546
[16] Kaya Bilgegil , **Türkçe Dilbilgisi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1984, s.73.
[17] Hikmet Dizdaroğlu, **Tümcebilgisi**, TDK, Ankara, 1976, s.187.
[18] Vecihe Hatipoğlu, **Türkçenin Sözdizimi**, TDK, 1972, s.145.
[19] Fuat Bozkurt, **Türkiye Türkçesi**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.324.
[20] Tahir Nejat Gencan, **Dilbilgisi**, TDK, Ankara, 1966, s.81.
[21] Muharrem Ergin, aynı eser, s. 404-407.
[22] Hikmet Dizdaroğlu, aynı eser, s.193-222.

kalıplaşmış yan tümceler" olarak ayrımlar[23]. Tahir Nejat Gencan, bileşik tümce olarak yalnızca fiilimsilerle yapılan girişik tümceyi ve koşul tümcesini ele almakta, ki'li cümleyi de "ki ile bağlı önermeler" başlığıyla incelemektedir.[24]. Fuat Bozkurt, birleşik tümceyi 10 ana başlıkta toplar: sıralı, bağlı, ki bağlaçlı, ilgeçli, soru ekli, değil koşaçlı, içiçe, koşullu bileşik tümceler ve eksik tümce ile arasöz[25].

3.2.1. Girişik Birleşik Cümle

Girişik birleşik cümle terimi fiilimsi ya da eylemsi diye adlandırılan isimfiil, sıfatfiil ve zarffiil gruplarını içine alan bir cümle yapısıdır. Ancak bu konuda değişik görüşler söz konusudur. Bu yapılarda temel cümlenin dışında bir yüklemin varlığı kimilerince kabul edilmezken[26], kimi dilcilerce bu yapı birleşik bir yapı olarak kabul edilmektedir[27]. Buna göre birinci görüş bu yapıyı "basit cümle" içine almakta, ikinci görüş ise "birleşik cümle" olarak sınıflandırmaktadır. Tahsin Banguoğlu "karmaşık birleşik cümle[28]", Vecihe Hatipoğlu "girişik tümce[29]", Kaya Bilgegil ise "girişik bileşik cümle[30]" adı altında yan cümlesi fiilimsi olan cümleleri ayırarak ikinci görüşü tercih etmiştirler. Neşe Atabay, Sevgi Özel ve Ayfer Çam'ın ortak kitaplarında ise, "ortaç ve eylemliklerin" dışında sadece "ulaç"lardan kurulu cümlelerin "girişik tümce" olabileceği ifade edilmiştir[31].

3.2.1.1. Girişik Birleşik Cümle-İsimfiil

İsimfiil gruplarından oluşan bu birleşik yapıda morfolojik açıdan bir tasnif yapılmaktadır. –mak, -ma ve –iş isimfiil ekleri almış fiiller ve buna bağlı kelimelerin oluşturduğu bu grup temel cümleye bağlanmak suretiyle birleşik cümle yapısını oluşturur.

*Dünyaya aldan**mak** delilik demektir.*

*Bir defa gör**mek** bin defa okumakdan yeğdir.*

*Kötüye iyilik et**mek**, iyiye kötülük etmek gibidir.*

*Domuzdan bir kıl çek**mek** kârdır.*

*Perşembenin gel**işi** çarşambadan bellidir.*

*Deve Kâbe'ye git**mek**le hacı olmaz.*

3.2.1.2. Girişik Birleşik Cümle-Sıfatfiil

Sıfatfiil gruplarından oluşan bu yapıyla ilgili de iki farklı görüş söz konusudur. Birinci görüşe göre bunun örtük biçimde bir sıfat tamlaması olduğu ifade edilirken, ikinci görüş her ne kadar ismin düştüğü kabul edilse bile, ismin yer almadığı bir kelime grubunun yükleme doğrudan bağlanması dolayısıyla birleşik bir yapı oluşturabileceği kanısını taşır.

---

[23] Vecihe Hatipoğlu, aynı eser, s.146-152.
[24] Tahir Nejat Gencan, aynı eser, s.85-95.
[25] Fuat Bozkurt, aynı eser, s.327-353.
[26] Muharrem Ergin, aynı eser, s.404.
[27] Hikmet Dizdaroğlu, aynı eser, s.193.; Tahir Nejat Gencan, aynı eser, s.85.
[28] Tahsin Banguoğlu, aynı eser, s.562-585.
[29] Vecihe Hatipoğlu, aynı eser, 153-154.
[30] Kaya Bilgegil, aynı eser, s.74-86
[31] Neşe Atabay, Sevgi Özel, Ayfer Çam, **Türkiye Türkçesinin Sözdizimi**, TDK, Ankara, 1981, s.109.

*“Her şeyi bilirim.” diy**en** hiç bir şeyi bilemez.*

*Arı kahrın çekmey**en** balın kahrın ne bilsin.*

*Her bilin**en** söylenmez.*

*Sana taş at**an**a sen aşla dokun.*

*Misafiri horoz ol**an**ın arpa kalmaz ambarında.*

*Devlete yaran**mış** yoktur.*

*Helal süt em**miş** başkadır.*

3.2.1.3. Girişik Birleşik Cümle-Zarffiil

Bu birleşik yapı ilk ikisine göre daha belirgin bir birleşik yapı görünümündedir. Çünkü zarffiil grupları temel cümleden ayırd edilebilecek bir durum sergilerler. Bu yapıları iki ayrı cümleymiş gibi düşünmek de mümkündür ve gerçekten farklı cümle seçeneklerine imkân verirler. Atasözlerinde bu yapıya ait örneklerin çokluğu dikkat çekmektedir.

*Eşeğin kuvveti var diy**e** iki kişi birden yüklenmemeli.*

*Göçerim diy**e** eksiğin dağıtma.*

*Her gördüğünü dost san**ıp** gizli sırrını söyleme.*

*Hep kendin söyley**ip** meclise fütur etme.*

*Ağaç meyvesi **olunca** başını aşağıya salar.*

*Fakirlik pencereden **girince** aşk bacadan kaçar.*

*Başak **büyüdükçe** boynunu eğer.*

*Hareket olma**dıkça** bereket olmaz.*

*Balığa giden dön**meden** tava ateşe konmaz.*

*Çocuk çocuğa bak**arak** ağlar.*

*Bezi daha kozada **iken** kızına koca arar.*

*Kol kesilir**ken** parmak acımaz.*

*Ağaran var**ken** kararana kim bakar?*

3.2.2. Şart Cümlesi

Şart cümlesi, birden fazla yüklemi zaman ve şahıs belirterek aynı yapıda birleştirmesi bakımından girişik cümleden ayrılır. Ancak bu yapıyı oluşturan ilk cümlenin ya da yan cümlenin –sa morfemi alması gereklidir. Tahsin Banguoğlu Şart cümlesini “olağan ve olmayası şart cümlesi” diye ikiye ayırır[32]. Onun tasnifi belirli bir şartın açık olduğu cümlelerde doğruluk taşır. Aşağıdaki örneklere işlevsel ve anlambilimsel açıdan bakıldığında ise –sa morfeminin hemen her örnekte bir şartı ifade etmediği görülebilir.

i. Şart İfade Eden Cümleler

*Din yıkılmaz**sa,** düşman yıkılmaz.*

[32] Tahsin Banguoğlu, aynı eser, s.550-551.

*Kurt bunalır**sa** ağıla varır, kul bunalır**sa** kula varır.*

*Çok sevilir**se** çok "ah" edilir.*

*Büyük büyüklüğünü bilmez**se** küçük küçüklüğünü bilmez.*

*Aşkın var **ise** dağlara düş.*

*Kaderinde var**sa**, kaşığına o çıkar.*

*Allah bir adamdan alır**sa**, yel götürür; sel götürür, el götürür.*

*Var**sa** hünerin, vardır baş üstünde yerin.*

ii. Dilek, Temenni, İkaz ve Öğüt İfade Eden Cümleler

*Dost kazanır**san** tut, düşman kazanır**san** güt.*

*İnsan bilmediğini ayağının altına al**sa**, başı göğe değer.*

*Sakalda fayda ol**sa**ydı, keçi şeyh olurdu.*

*Eşeğin boynuzu ol**sa,** dünyada mahluk bırakmaz.*

*Takdir ne **ise**, o olur.*

*Düşman karınca gibi **ise** sen fil gibi san.*

*Bir şeyi murad etme, **olduysa** inad etme.*

*Dünyayı sel bas**sa** ördeğe vız gelir.*

*Arabı bir batman sabunla yıka**salar** yine ağarmaz.*

*Altından çarık giy**sen** gene de adı çarıktır.*

*Borçlu olup düşmekten**se** uyuz olup kaşınmak yeğdir.*

*Ne gelir**se**, silahtan gelir.*

*Sabır hayırlıdır, tahammülü güç olma**sa.***

3.2.3. Ki'li Birleşik Cümle

Bu cümle yapısı Türkçe cümle yapısına uygun olmamasına rağmen Farsçanın etkisiyle cümle yapımıza girmiştir. Bu yapıda temel cümle ile yan cümle ya da cümleler yer değiştirmiş, temel cümle sonda olması gerekirken başa getirilmiştir. Bu cümleleri Muharrem Ergin "ki'li birleşik cümle[33]", Tahsin Banguoğlu "ki ilinti cümlesi[34]" Hikmet Dizdaroğlu "ilgi tümcesi[35]", Vecihe Hatipoğlu "bağlaçlı yan tümce[36]", Tahir Nejat Gencan "anlamca bağlı önermeler[37]", Kaya Bilgegil "ki bağlayıcıyla kurulan cümleler[38]", Fuat Bozkurt "ki bağlaçlı tümce[39]" başlıkları altında incelemiştir. Fuat Bozkurt "ki bağlacının" kimi yerde "ki adılıyla[40]", kimi yerde Türkçe kökenli "kim" sözcüğüyle karıştırıldığı noktasında ikazda bulunmuştur.

*Deli odur **ki** bir düştüğü çukura bir daha düşer.*

---

[33] Muharrem Ergin, aynı eser, s.405-406.
[34] Tahsin Banğuoğlu, aynı eser, s.552-553.
[35] Hikmet Dizdaroğlu, aynı eser, s.216-220.
[36] Vecihe Hatipoğlu, aynı eser, s. 147-148.
[37] Tahir Nejat Gencan, aynı eser, s.84.
[38] Kaya Bilgegil, aynı eser, s.94-96.
[39] Fuat Bozkurt, aynı eser, s.340-343.
[40] "ki'li tümcelere ilgi tümcesi dendiği de oluyor. Anca bu ad doğru değildir. Bunda ki bağlacı, ki ilgi eki (ya da adılı) ile karıştırılmıştır.
Fuat Bozkurt, aynı eser, s.442.

*Fırsat bir rüzgârdır **ki** bilinmez nerden eser.*

*Deniz bir padişahtır **ki** söz dinlemez.*

*Bir söz söyler **ki** dirhemini yiyen köpek kudurur.*

*"Ah!" deme **ki** düşmanın "Oh!" demesin.*

*Ölü kimdi **ki** mezara koyan kim olsun.*

*Anaları ne **ki** danaları ne olsun.*

*Eşeği sattık **ki** "Çüş" demeden kurtulalım diye.*

*Çiğ yemedim **ki** karnım ağrısın.*

*Başa gelmedi **ki** ayak uslansın.*

3.3. Sıralı ve Bağlı Cümle

3.3.1. Sıralı Cümle

Birbirine biçimce ve anlamca bağlı olmadıkları halde ard arda sıralanan cümlelere verilen addır. Bu konuda Hikmet Dizdaroğlu farklı bir görüş dile getirerek bağlı cümleyi de içine alan "sıralı tümce" terimini kullanmaktadır. Buna göre sıralı tümce 4 grupta toplanmaktadır: bağımsız sıralı tümce, bağımlı sıralı tümce, açıklamalı sıralı tümce ve karma sıralı tümce[41]. Vecihe Hatipoğlu da benzer bir ayrım yaparak iki tip sıralı cümle sıralar: "bağımlı ve bağımsız sıralı tümce[42]". Neşe Atabay vd. de Hatipoğlu'na benzer bir yaklaşımla aynı terimleri kullanır[43].

Baş yarılır börk içinde, kol kırılır yen içinde.

Çirkin bürünür, güzel görünür.

Ana ben gidemem Bender'e, alışmışım kaba döşek mindere.

Dünya dört kulplu tekne, ikisinden kadın tutar, ikisinden erkek.

3.3.2. Bağlı Cümle

Yüklemi hem şahıs hem de zaman bakımından belirli olan ancak cümle bağlayıcıları ve ortak öğeler yoluyla birbirine bağlı bulunan cümlelerden oluşur. Kaya Bilgegil "bağlaçlarla" kurulu birleşik cümlelere "bağlı cümle" adını vermiş, kimi "bağfiil"lerin de bağlı cümle yapabileceğini ifade etmiştir, ancak verdiği dipnotta bu terimi "öğretimdeki temel gelenekten tamamen ayrılmamak için" kullandığını, "esasta bunların da sıralı cümle" olduğunu eklemiştir[44].

3.3.2.1. Biçimce Bağlı Cümle

Birden fazla cümlenin arasında ortak öğe ve cümle bağlayıcılarıyla biçim yönünden kurduğu birleşik bir yapıdır.

---

41 Hikmet Dizdaroğlu, aynı eser, s.223-247.
42 Vecihe Hatipoğlu, aynı eser, s.155-157.
43 Neşe Atabay vd., aynı eser. s.105-108.
44 Kaya Bilgegil, aynı eser, s.90.

A. Ortak Öğeli Bağlı Cümleler

Birden fazla cümle arasında öğeleri bakımından ortak olan cümlelerdir. Hikmet Dizdaroğlu "bağımsız sıralı tümce" terimi altında bu cümle türünü tasnif etmiştir[45]. Neşe Atabay vd. ise bu tip cümleler için "bağımlı sıralı tümce" terimini kullanmıştır[46].

i. Ortak Yüklemli

*El deliye, biz akıllıya **hasret kaldık**.*

*İt dalaştan, bacı kardaştan **korkar.***

*El ağlarsa gözünden, anam ağlarsa özünden **ağlar.***

*Allah ilmi dileyene, malı dilediğine **verir.***

*Adam adama **gerektir**, tosbağaya hanesi.*

*Kar izi **kapatır**, ok gözü **kapatır**.*

ii. Ortak Özneli

***Güzeller** adama çok iş ederler, soyarlar, akıbet derviş ederler.*

***Kavak** uzaya uzaya göğe çıkmaz, tepesinden kurumağa başlar.*

Ekmek bulamaz yemeğe, itinin adını gümüş koyar.

iii. Ortak Tümleçli

***Ateşe** su at, barut atma.*

B. Cümle Bağlayıcılarıyla Kurulan Bağlı Cümleler

Belirli anlamlarla yüklü cümle bağlayıcılarıyla yapılan bağlı cümlelerdir. Hikmet Dizdaroğlu bu tasnife uymayan bir terimle bu cümleleri sınıflandırmış ve "bağımlı sıralı tümce" terimini kullanmıştır[47]. Fuat Bozkurt ise "bağlı tümce" başlığı ile sadece "bağlaçlarla" kurulu cümleleri bağlı cümle olarak kabul etmiştir[48].

i. Tezat ifade eden bağlayıcılar

*Allah bilir **ama** kul da sezer.*

*Dağların dumanı gider **amma** sevdalı başın dumanı gitmez.*

*Hayvan savurdu, **amma** daneyi yele aldırdı.*

*Manda karadır **ama** sütü beyazdır.*

*Dost dosta mal bağışlamaz, **fakat** doğru yol gösterir.*

*Uluların sözü Kur'an'a girmez **illa** yanında durur.*

*El insanın düşünü azdırır **da** suyunu kızdırmaz.*

*Hamurdan artar **da** çamurdan artmaz.*

*İti mindere çağırmışlar **da** "Bura benim yerim değil." demiş.*

*Keçi geberse **de** kuyruğunu indirmez.*

---

[45] Hikmet Dizdaroğlu, aynı eser, s.228-230.
[46] Neşe Atabay vd., aynı eser. s.107-108.
[47] Hikmet Dizdaroğlu, aynı eser, s.233-239.
[48] Fuat Bozkurt, aynı eser, 333-340.

*Ölüsü olan gülmüş **de** delisi olan gülmemiş.*

ii. Karşılaştırma İfade Eden Bağlayıcılar

*Sanma ki hain berhüdar olur, **ya** katil, **ya** berdar olur.*
*Boz atın yanında duran **ya** tüyünden çeker, **ya** huyundan.*
*Deliyi **ne** döv, **ne** dövül.*
***Ne** dilenecek hali, **ne** zekat verecek malı var.*
*Yavuz it **ne** kendi yer, **ne** bir kimseye yedirir.*
*Arayan Mevla'sını **da** bulur, belasını **da**.*
***Hem** şiş yağlanmalı, **hem** kebap pişmeli.*
***Hem** karnın doysun, **hem** yemek bütün kalsın.*
***Hem** çıplak, **hem** poyraza karşı gider.*
*Hasan dayının abası, **kâh** oğlu giyer, **kâh** babası.*
***Ha** anan ölmüş, öksüz kalmışsın, **ha** baban.*
*Allah **kimine** bal verir, parmak vermez, **kimine** parmak verir, bal vermez.*
***Böyle** efendinin **böyle** hizmetkârı olur.*

iii. Pekiştirme İfade Eden Bağlayıcılar

*Densiz deveye binmiş **de** "Ben Allah'ı gördüm." demiş.*
*Kardeşim olsun **da** kanlım olsun.*
*Ayağımı yerden kessin **de** isterse eşşek olsun.*
*Tavuk kaza bakmış **da** kuyruğunu yırtmış.*

3.3.2.2. Anlamca Bağlı Cümle

Ortak öğe ya da cümle bağlayıcıları olmaksızın anlam bakımından bir devamlılık gösteren birden fazla cümlenin kurduğu birleşik bir cümle yapısıdır.

Göz bir penceredir, gönüle bakar.
Kul çalışır, Allah verir.
Üç günlük seyisliği var, kırk yıllık gübre karıştırıyor.
Deniz kadın gibidir, güvenmek olmaz.
Korkağı fazla sıkıştırma, cesur olur.

3.4. Eksiltili Cümle

Eksiltili cümle bir ya da birden fazla öğesi eksik olan cümle yapıları için kullanılan bir adlandırmadır. Bu cümle yapısını Hikmet Dizdaroğlu ve Vecihe Hatipoğlu "kesik tümce[49]", Tahir Nejat Gencan "sözcük düşmesi[50]", Fuat Bozkurt "eksik tümce[51]" terimleriyle karşılamaktadır. Aşağıda sıraladığımız atasözü örnekleri ne derece eksiltili cümle yapısını yansıtmaktadır, tartışılır. Çünkü eksiltinin olduğunun tespiti için öncelikle eksilti gerçekleşmeden önceki cümle durumunu bilmek gerekir. "Acaba eksik olan kelime ya da

[49] Hikmet Dizdaroğlu, aynı eser, s.274-281., Vecihe Hatipoğlu, aynı eser, s.161-163.
[50] Tahir Nejat Gencan, aynı eser, s.96-98.
[51] Fuat Bozkurt, aynı eser, s.352-353.

kelime grubu bu mudur?" sorusundan yola çıkarak tahminden öteye gidemiyoruz. Kimi atasözlerinin bu çerçevede cümle özelliği taşımamasına rağmen anlam bakımından atasözü tasnifine girdiği söylenebilir. Bu durum ise atasözleri tasnifini güçleştiren engelleri beraberinde getirmektedir.

Kanaatimizce verdiğimiz eksilti örneklerini sentaktik açıdan çok semantik açıdan değerlendirmek ve örneklerin çağrışımsal anlamlarını dikkate almak gerekir.

Atın ürkeği, yiğidin korkağı.
Ata arpa, yiğide pilav.
Böyle başa, böyle tıraş.
Ha Ali Hoca, ha Hoca Ali.
Taş taşa, baş başa.
Bir evde iki kız, biri çuvaldız, biri biz.
Başına gelen hekim.
Dünyada mekan, ahirette iman.
Ersiz avrat, yularsız at.
Eğri gemi, doğru sefer.

3.5. Aktarma Cümlesi

Genellikle **ki** edatıyla yapılan ve birinin cümlesinin değiştirilmeden bir başkası tarafından aktarılmasına imkân veren bir cümle yapısıdır. **Ki** edatıyla yapılan cümlelerde temel cümle baştadır; yan cümle ise temel cümlenin genellikle nesnesi durumundadır. Bu yapının dışındaki örnekler Türkçe cümle yapısına uygun bir görünüm arz ederler.

i. Ki Edatıyla Kurulu Aktarma Cümleler

*Deveye demişler **ki:** "İnişi mi seversin, yokuşu mu?" "Düz başınıza mı yıkıldı?" demiş.*

*Kimi der **ki** "Öldür öldür." kimi der **ki** "Kıyma kıyma."*

ii. Türkçenin Cümle Yapısına Uygun Aktarma Cümleler

Kimse "Gözünün üstünde kaşın var." demesin.

3.1.6. "Değil" Cümlesi

Bu cümle yapısının ayrımını Fuat Bozkurt'ta görmekteyiz. Ona göre "kökende 'değil' koşacı ile ad tümceleri olumsuz yapılır. Birleşik tümcede ise 'değil' koşacı, karşıtlık bildiren yantümce oluşturur. Bir tür ilgeç işlevini üstlenir.[52]" Bozkurt, bu yapıda "ama, fakat" gibi cümle bağlayıcılarının düştüğünü, 'değil'in bu yükü üzerine aldığını ima etmektedir.

*Bilmemek ayıp **değil**, öğrenmemek ayıp.*
*Doyuncaya kadar **değil**, ölünceye kadar çalış.*

---

[52] Fuat Bozkurt, aynı eser, s.347.

*Yoldan çıkmak ayıp **değil**, yola girmemek ayıptır.*
*Tanrı'ya dolu ellerle **değil**, temiz ellerle dua edilir.*

3.6. mi Soru Ekiyle Yapılan Cümle

Mi soru ekiyle yapılan kimi basit, kimi birleşik yapıdaki cümlelere verilen addır.
*Kurt ağzından kuzu alınır **mı**?*
*El **mi** yaman bey **mi** yaman?*

Yukarıdaki tasniflerin dışında "ara söz, ara cümle[53]" ve "karmaşık cümle[54]" diye adlandırılan cümle yapıları da vardır. Ancak incelediğimiz atasözlerinde bu yapıda örneklere rastlamadığımız için bunları tasnif dışı bıraktık.

4. Sonuç

Örneklerde görüldüğü üzere, Türk atasözleri halk bilimi bağlamında ele alınması gerektiği kadar, Türk dilini konuşan ve yazanların yaygın olarak kullandığı cümle yapılarını yansıtmaları bakımından da önemli birer inceleme alanıdır. Ancak bu incelemenin dilbilgisinin ve dilbilimin bugün bulunduğu nokta göz önünde tutularak yapılması zarureti vardır.

Üzerinde sentaktik açıdan çalışmanın az olduğu bu konuyla ilgili incelememiz atasözlerinin farklı cümle yapılarından oluşan zenginliğini göstermiştir. Bu, bir anlamda Türk dilinin anlatım imkânlarını da ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, makalede seçme ama az sayıda örnekten yola çıkarak yaptığımız sentaktik inceleme, kelime gruplarını da içine alacak ölçüde daha da genişletilebilir. Anlam sanatlarını da içine alacak biçimde semantik yapıyı ortaya çıkaracak çalışmaların yapılması, yapı ve anlam yönünden atasözlerinin bir bütün halinde incelenmesi imkânı verecektir. Bunun ötesinde çağdaş dilbilim kuramlarından yararlanarak atasözlerindeki cümle yapılarını incelemek de gerekir. Biz makalenin sınırlarını aşan bu incelemelerin araştırmacılar tarafından dikkate alınacağı ümidini taşıyoruz.

Özet

Atasözleri, bir milletin evrene ve kendisine bakışını belirleyen, toplumun ortak bilincinin ürünü olarak ortaya çıkmış zengin bir dil hazinesidir. Bu anlamda sosyolojik, psikolojik, sosyo-ekonomik bağlamlarda bu malzemeden yararlanılabilir. Bu makalede atasözlerinin bir dil malzemesi olmasından hareketle dilbilgisi açısından cümle yapısı noktasında sınıflandırmalar yapılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Atasözleri, cümlebilgisi

[53] Hikmet Dizdaroğlu, aynı eser, s.261-273, "ayraç tümcesi"; Tahir Nejat Gencan, aynı eser, s.107-108, "ara önerme, ara söz"; Kaya Bilgegil, aynı eser, s.97, "ara cümleciği", Fuat Bozkurt, aynı eser, s.353 "arasöz ve ara tümce" terimleriyle karşılamaktadırlar.

[54] Yalnızca Kaya Bilgegil'in kitabında tasnif edilen bu yapıdaki cümleler "çeşitli bileşik cümlelerin bir araya gelmesinden" oluşmuştur. Bilgegil, bu terimi bulanın M.Tuğrul olduğunu dipnotunda belirterek onun izniyle kullandığını ifade etmektedir.
Kaya Bilgegil, aynı eser, s.97-98.

Absract

Proverbs which determine a nation's way of looking at the universe and itself and evolve as products of community are language fortunes. In this sense, this material can be used in sociologic, psychologic and socio-economic fields. In the this article proverbs are classified by syntax in that they are the materials of language.

Keywords: Proverbs, syntax

İletişim:
Sakarya Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
Türkçe Eğitimi Bölümü
Hendek-Sakarya
54300

e-mail(elmek): maltun@sakarya.edu.tr
Url: http://mdilci.sitemynet.com